

MANTIK ve ANLAM PROBLEMİ

Prof. Dr. Rıza FİLİZOK

Bu güne kadar anlam araştırmalarına en büyük katkı mantık bilimden gelmiştir. Bütün bilimler için bir "alet" olarak tasarlanan bu bilim dalı, anlam araştırmalarına günümüzde de yol göstermektedir. Mantiğın dışında bağımsız bir birer bilim dalı olma yolunda ilerleyen işaret bilimi ve anlam bilimi, farklı hareket noktalarına sahip olmakla birlikte halen mantığın buluşlarından yararlanmakta ve geniş ölçüde onun terminolojisini temel almaktadır. Mantık, bir "alet" bilim olarak, bu bilimler bağımsızlığını kazandıktan sonra da onlara yol göstermeye devam edecektir. Bu yüzden anlam biliminin meselelerine geçmeden önce ana çizgileriyle mantığın temel yaklaşımlarını gözden geçirmeyi yararlı görüyoruz. Geniş ölçüde, dipnotlarımızda gösterdiğimiz kaynaklara dayanarak yapacağımız bu gözden geçirmenin amacı, dikkati, anlam bilimi, dil bilimi ve işaret bilimi sahalarında kullanılan terminolojinin kaynaklarına çekmek ve anlaşılmasına zemin hazırlamaktan ibarettir.

Farabî- İbn Sina geleneğine bağılı olan Gelenbevî'ye göre "ilim, akılda birşeyden hasıl olan suret"tir.¹ Bu suretin, zihindeki diğer suretlerden ayrılması da tabîdir. Hariçteki şeyin de kendisine has bir şekli vardır, onun diğer şeylerden ayrılmasını sağlayan da bu suretdir. Öyleyse "ilim, bir şeyden zihinde hasıl olan suret nedeniyle, o şeyin diğerlerinden ayırt edildiği şey"dir.² Türk-İslâm mantık geleneğinde öyle görülüyor ki zihinde hasıl olan **mânâya** "suret" adı verilmektedir. Gelenbevî -Farabî ve İbn Sina'da olduğu gibi- **ilmi**, yani "suret"i, sonuç olarak "**mânâyı**, **tasavvurat** ve **tasdikat** olarak ikiye ayırır. **Tasavvur**, kendisinde hüküm olmayan idrak, **tasdik** hükümle olan idraktır. İbn Sina da ilmi "tasavvur, tasdikle beraber tasavvur" olarak tanımlar.

Yunanca "idéa" kavramı resmedilmiş suret, "eidos" kavramı

¹Abdülkuddüs Bingöl, **Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı**, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı yayınları, 1993, s.15.

² Bingöl, s.15.

form yani suret manasına gelir.³ Bu kelimeler Arapçaya "tasavvur" kelimesiyle çevrilmiştir. Türk ve islâm bilginleri "tasavvur" kelimesini hem "ilm", hem "malûm", hem "idrâk", hem "idrak olunan" manalarında kullanmışlardır. "Tasavvur", akılda bir şeyin suretinin ortaya çıkması anlamına gelir.

Fransızcada da "İdée" kavramı, bir düşünce nesnesinin zihnî sureti anlamına gelir. Algılanabilir olanın görünüşü olan "image"ın mukabili olarak kullanılır; "idée générale", "universelle", "concept", "notion" kelimeleriyle bazen eş anlamlıdır.

İlim, mantık geleneğimizde tasavvur ve tasdik olarak ikiye ayrılır. Tasavvur ve tasdik her biri kendi aralarında "**bedihî**" ve "**nazarî**" olmak üzere ikiye ayrılır. Bedihî, ispata muhtaç olmadan doğrudan doğruya aklın kabul ettiği bilgidir. Nazarî ise akıl yürütme yoluyla elde edilen bilgidir; bilinmeyene varmak için bilinen şeyleri tertip etmektir. Böylece tasavvur ikiye ayrılır: **Bedihî tasavvur**, **nazarî tasavvur**. Tasdik de ikiye ayrılır: **Bedihî tasdik**, **nazarî tasdik**.⁴

Dil birimleri olarak kullandığımız kelime ve cümle ayırımı, mantıktaki bu tasavvur ve tasdik ayırımını yansıtır. Daha önemlisi, tasavvur ve tasdik ayırımı, dili göz önünde bulundurursak kelime ve cümle ayırımı, daha sonra da üzerinde duracağımız gibi, iki farklı anlam tipine tekabül etmektedir: Kelimenin anlamı nesne ile eşya ilişkisinden doğar; buna karşılık cümlenin anlamı işaretler arasındaki ilişkiden doğmaktadır. Mantığın bu tasavvur, tasdik ayırımı, günümüz anlam araştırmalarının da temelini teşkil etmektedir.

Abdülkuddûs Bingöl'ün Gelenbevî'yi yorumlayışına göre, tasavvurların mebde'leri beş tûmeldir, maksadı ise tanımdır. Bu durumda mantık, tasavvurları genelliklerine göre sınıflandırma ve anlamlarını tanım olarak verme görevini yüklenmiştir. Tasdiklerin mebde'i önermeler, maksadı kıyastır. Kıyasın kendine has maddesi (yapısı) ve sureti (şekil) vardır. Maddesi yönünden kıyas beş kısma ayrılır; bunlara "beş sanat" da denir. **Beş sanat** şunlardır: **Burhan, cedel, hitabet, şiir, mugalata**.

Buradan çıkardığımız sonuç şudur: Mantık, tasavvurlarımızı önce tür, cins vs. oluşlarına göre sınıflandırır; farkedir. Bu

³Georges Fonsegrive, Pierre Lespinasse. **Mebâdi-i Felsefe : İlm'ün Nefs**. Çev. Ahmet Naim. İstanbul: 1331, s.194.

⁴Bingöl, s. 16.

çalışma, tasavvurları ifade eden terimlerin tanımını yapmamızı sağlar. Bu tanımlar, terimin bir görüşe göre anlamıdır. Tasdik, önermelerde gerçekleşir. Bu hükmün edebiyat açısından önemi, çağdaş dilbilime göre de en büyük dil birimi olan cümlenin -genel olarak- bir tasdik olgusu olmasıdır. Önermeler ise kıyası mümkün kılar. Kıyas, dil biliminin bittiği, yeni bir kompozisyonun kurulduğu yerdir. Kıyasın sağlamlığı yahut gevşekliği, yani önermeler arasındaki bağın niteliği beş sanatı birbirinden ayırmada ölçü görevi görür. Bu durumda mantık, cümleyi aşan birimlerin kompozisyonunu, önermelerin maddesine göre, "evveliyat, müşahadat, fitriyyat, mütevatirat, mücerrebat, hadsiyat" oluşlarına göre değerlendirmektedir. Bu ise kanaatimize göre bilginin sağlamlığına göre, kaynağına göre, güvenilirliğine göre sınıflandırılmasıdır. Aynı cümlenin anlamı, gözleme dayanıyorsa başka, söylentiye dayanıyorsa başkadır.

Mantık, cümleden büyük metinleri, hem şekline göre, hem önermelerinin niteliğine göre incelemektedir. Edebî bir metnin tahlilinde mantıkçıların bu dikkatleri oldukça yararlı sonuçlar verebilecek mahiyettedir. Günümüzde yapılan bazı metin analizlerinin mantıkçıların bu düşüncelerinden kaynaklandığını görmeyiz.

Gelenbevî'ye göre bedihiyyat altı kısma ayrılır: **Evveliyat, müşahadat, fitriyyat, mütevatirat, mücerrebat, hadsiyat**. Gelenbevî, önermeleri delil olma değerlerini göz önünde bulundurarak ayrıca "**yakiniyyat, meşhurat, müsellemat, makbulât, maznunat, muhayyelât, mevhumat veya vehmiyyat**" olarak yedi kısma ayırır. Bunların uygulama sahası ise **beş sanattır**.⁵

Nazarî tasavvura götüren şeye **tanımlayan söz (al-kavl al-şârih)** denir; tanımlayan sözün cüzleri **beş tûmeldir** (külfiler, **külliyât-ı hams**). Beş tûmel, terimlerin tûmellik derecelerine göre tasnif edilmesinden doğmuştur. Tûmeller, en genel kavramların bulunmasını, **tanımlamaların** ve **sınıflandırmaların** yapılmasını sağlar. Beş tûmel şunlardır: cins, tür (nevi'), ayırım (fasıl), özgülük (hassa), ilinti (ârâz-ı amm). İki terim kaplamaları bakımından

⁵Mantıkta beş sanat üzerine verilen bilgiler, edebiyat nazariyesini yakından ilgilendirmektedir. Meselâ, bu sanatlardan "hitabet" in tanımı, amacı, kısımları, mantık kitaplarında ayrıntılı olarak ele alınmaktadır ve kabul etmek gerekir ki hitabet türüyle ilgili en tutarlı bilgileri içermektedir.

karşılaştırıldığı zaman; kaplamı fazla olana **cins**, kaplamı az olana **tür** denir. Meselâ bitki cins, çiçek türdür. Cinste kaplam, türde ise işlem fazladır. (Bu mesele edebiyat araştırmalarında çetin bir soruyu gündeme getirmektedir: Bir edebî eserde kaplam zenginliği mi yoksa işlem zenginliği mi anlam zenginliği sağlar?) Bir terim, aynı zamanda hem cins, hem tür olabilir; bir terim kaplamı kendinden az olana oranla cins, kaplamı kendinden çok olana oranla türdür. Türleri birbirinden ayıran özelliğe **ayırım** denir. İnsan diğer hayvanlardan düşünme ve konuşma özelliğiyle ayrılır, bu özellikler ayırımdır. **Özgülük**, varlıkları sınıflandırırken işe yaramayan bireysel niteliktir. Çiçeklerin renkleri ve kokuları çiçek sınıflandırılmasında dikkate alınmaz, bunlar özgülüktür. **İlinti**, bireylerde geçici yahut tesadüfî olarak bulunan özelliktir. Meselâ insanın sakat olması bir ilintidir.

Terimlerin sınıflandırılmasına ve tanımlanmasına yardımcı olan bu tümeller, günümüzde anlam analizi çalışmalarının temelini oluşturmaktadır.

İslâm mantıkçıları, ilk üç tümele özsel tümeller (külli-i zati) adını verir ve onları şöyle tanımlarlar: "Nelikler (mahiyet) birisi kendisine eşit diğeri kendisinden genel olmak üzere iki "cüz"den meydana gelmiştir. İşte neliğe tür, genel cüz'üne cins, eşit cüz'üne ayırım denir. Meselâ, insan neliği (mahiyeti) hayvan ile konuşan (natık)'dan meydana gelmiştir. Burada hayvan cins, insan tür, konuşan ayırımdır."⁶

Mantıkta nazarî tasdiğe götüren şeye ise delil ve hüccet denir. Bunun cüzleri de önermelerdir (kaziyye). Bilginin nazarî olan kısmı fikirle elde edilir. **Fikir**, bilinmeyeni elde etmek için bilinenlerin tertibidir.

Gelenbevî, "**delâlet**"i, "kendisini anlamaktan başka bir şeyi anlamak hasıl olacak şekilde bir şeyin olmasıdır" diye tanımlar.⁷ Razî, delâleti, "Bir şeyin bilinmesinden başka bir şeyin bilinmesini gerektiren bir halde olmasıdır" şeklinde tanımlar. Fenarî ise "Bir şeyin, idrakinden (başka bir şeyin) idraki yahut zannı gerektirir bir halde olmasıdır" tanımını yapar. Ahmet Naim, "Bir şeyin öyle bir hal üzere olmasıdır ki onu bilmek şey-i ahiri bilmeği istilzam eder" şeklinde tanımlar.

⁶Necati Öner, Teo Grünberg, **Mantık**, Emel Yayınevi, Ankara, 1994, s.7.

⁷Bingöl, s.19.

Bu tanımlardan anlaşıldığı gibi delâlette, bir nesnenin iki anlamı vardır; bir nesne hem kendisidir, kendisini anlatır; hem kendisi vasıtasıyla bir başka şeyi anlatır. Birinci şeye, mantık geleneğimizde **delâlet eden** "dall" (le signe); ikinciye de **delâlet olunan** "medlûl" (chose signifiée) adları verilmiştir.⁸

Burada önemle belirtelim ki, İbn-i Sina'nın, mantık biliminin bölümlerinden birisi haline getirdiği "**delâlet**" kavramı, modern dil biliminin ve semantiğin de temel kavramlarından; "**delâlet**" modern dil biliminde "signification" kavramı ile ifade edilir.

İbn-i Sina, sözün (lafz) manâya "delâlet"inin:

- 1) "mutabakat",
- 2) "tazammun"
- 3) "iltizam"

olmak üzere üç şeklinin bulunduğu düşüncesindedir: M. Naci Bolay, İbn-i Sina'da bu kavramların ne manaya geldiğini şöyle açıklamıştır: "**a**) Mutabakat yoluyla delâlet: lafzın sırf o manâ için konulmuş olmasıyla meydana gelen delâlettir. Meselâ, üçgen lafzının üç kenarla çevrilmiş şekle delâlet etmesi gibi. **b**) Tazammun yoluyla delâlet: Manânın, lafzın kendisine mutabık düştüğü manânın bir cüz'ü olmasıyla oluşan delâlettir. Üçgenin şekle delâlet etmesi gibi. Burada üçgen, şekle bizzat şeklin ismi olarak değil, ancak şeklin cüz'ü olan bir manânın ismi olarak delâlet eder. **c**) İltizam yoluyla delâlet: İbn-i Sina'ya göre bu tür delâlet, lafzın mutabakat ile bir manâya delâlet etmesidir. Fakat bu manâ, aynı anda kendi zatının dışında olan ve kendisiyle birlikte olan başka bir manâyı gerektirir. Tavan lafzının duvara, insan lafzının yazı yazma sanatına kabiliyetli olana delâlet etmesi gibi"⁹

Gelenbevî, delâleti, önce sözlü (lafzî) ve sözsüz (gayr-ı lâfzî) delâlet olarak iki kısma ayırır. Her kısmı ayrıca "delâlet-i vaz'iyeye", "delâlet-i tabiiye ve "delâlet-i akliyye" olarak üç kısma böler. Mantıktaki delâlet, "delâlet-i vaz'iyeye"dir. Gelenbevî, "delâlet-i vaz'iyeye"yi İbn-i Sina'da olduğu gibi "mutabakat, tazammun ve iltizam" olarak ayrıca üçe ayırmaktadır. Abdülkuddûs Bingöl, Gelenbevî'nin sınıflamasını şöyle açıklamaktadır: "Meselâ, "İnsan" sözünün "konuşan hayvan"ın tümüne delâleti, Mutabakat, sadece

⁸Georges Fonsegrive, Pierre Lespinasse, s. 402.

⁹M. Naci Bolay, **Farabi ve İbn-i Sina'da Kavram Anlayışı**, MEB Yayınları, İstanbul, 1990, s.68.

"Hayvan"a delâleti Tazammun yoluyladır. "Dövmek" lafzının "Döven" ile "dövülen"e delâleti ise iltizam yoluyladır."¹⁰

Ahmet Naim, delâlet sınıflandırmasını biraz farklı bir biçimde ele almıştır: "Delâletin bizdeki enva'ı üçtür: Delâlet-i akliyye, Delâlet-i tabiiyye , Delâlet-i vaz'iyye. Bunların herbiri de ya "lafzî" veya "gayr-i lafzî" olur ki delâletin enva'ı altıya çıkmış olur. Kitabımızın bu kısmında yalnız deval-i tabiiyye (signes naturels) ile devâl-i vaz'iyye (signes artificiels)den bahsedilmiştir. Mamafih, delâlet-i vaz'iyenin enva'-ı selâsesinden -ki "delâlet-i mutabakat", "delâlet-i tazammun" ve "delâlet-i iltizam"dır- burada hiç bahsedilmemiştir." (Batılılar günümüzde sun'î işaretler "devall-i vaz'iyeye" (signes artificiels) ve tabîî işaretler "devall-i tabiiyye" (signes naturels) ayırımını halen kullanmaktadırlar.)¹¹

Ahmet Naim'e göre Fransızca "signification" kelimesinin umûmi karşılığı "delâlet"tir, lafza mukabil kullanıldığında "mana", diğer hallerde bazen "işaret", bazen "alâmet"in karşılığıdır.

Bu tasniflerden anlaşıldığı gibi, İslâm mantık geleneğinde sözün manâya "delâlet"i üç sebebe bağlanmaktadır: Söz ile anlam arasında kurulan itibarî ilişki (**mutabakat**), parça bütün ilişkisi (**tazammun**) ve bitişiklik ilişkisi (**iltizam**). Bu tasnif, kanaatımızca bir dil işaretinin yahut bir kelimenin çağrışım ilişkilerinin çözümlenmesini de ifade etmektedir. Kelime ya tayin edildiği anlamı, ya parça bütün ilişkisi içinde olduğu bir anlamı, ya da bitişiklik ilişkisi içinde olduğu bir anlamı çağrıştırmaktadır. Bu görüşler, kanaatımızca daha sonra bu konudaki fikirleri üzerinde duracağımız çağdaş mantıkçıların ve anlam bilimcilerin görüşleriyle -meselâ Guiraud'nun kelimenin çağrışımlarıyla ilgili görüşleriyle- mukayese edilebilecek mahiyettedir ve büyük bir benzerlik içindedir.

Gelenbevî, ağızdan çıkan anlamlı sözleri "sözlü, vaz'i delâlet"in örneği olarak incelemiştir. Gelenbevî sözleri önce basit "müfret" ve birleşik "mürekkep" olarak ikiye ayırır: Anlamlı bir sözün bir parçası, anlamın bir parçasını ifade etmiyorsa, bu söz basittir, anlamlı bir sözün bir parçası anlamın bir parçasını ifade ediyorsa bu söz birleşiktir. "Müellef söz", mürekkep sözle eş anlamlıdır.

¹⁰Bingöl, s.20.

¹¹Bu konuda Bkz.: Rıza Filizok, "İşaret (Signe) ve anlam", E.Ü. Edebiyat Fakültesi; Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, IX, İzmir, 1998, s.11.

Gelenbevî, basit sözleri **isim**, kelime (**fiil** manasında) ve **edat** (harf) olmak üzere üçe ayırır. Birleşik sözleri de **tam** ve noksan "**nâkıs**" olarak ikiye ayırır. Eksiksiz bir anlam ifade eden birleşik söz tam, etmeyen noksan sözdür. Tam olan birleşik söz ya haber kipinde "**haberiyye**" veya dilek-istek kipinde "**inşaiyye**" olur. Haber kipinde olan söz, kabul ve red ihtimali bulunan birleşik sözdür. "İnşaiyye" olan birleşik sözler de "**tenbîh**" ve "**istifham**" olarak ikiye ayrılır. "**Tenbîh**", " ünlem, temennî, arz.. gibi" birleşik sözlerdir ve bir isteğe delâlet etmezler. "**İstifham**", bir isteğe delâlet eden sözdür; soru, duâ, emir ve nehy (olumsuz emir) bölümlerine ayrılır.

Gelenbevî, müfret ve mürekkep sözleri "dilde vaz' olunukları anlamda" kullanılıp kullanılmamaları yönünden dörde ayırır: **Hakikiyye, kinaye, mecaz** ve **galat**. Belâgat kitaplarımızda bu ayırımın genellikle ilk üçüne yer verilmiştir, günümüzde ise üzümlere söyleyelim, sadece hakikat ve mecaz ayırımıyla yetinilmektedir. Aslında bu sınıflandırma anlam analizleri, belâgat teorileri açısından vazgeçilmezliğini korumaktadır.

Gelenbevî, mecazı, mecaz-ı mürsel ve istiâre olarak ikiye ayırır. İstiareyi de kendi içinde müfred ve mürekkep sözlerde olmasına göre "istiare-i musarraha" ve "İstiare-i temsiliyye veya mekniyye" olarak ikiye ayırır.

Gelenbevî, müfret sözü ayrıca "müşterek, menkul ve muhtass kısımlarına ayırır: Eğer müfret lafz, tek bir ıstılahta birden fazla anlama vaz' olunursa müşterek, bir ıstılahtan diğerine nakledilmek suretiyle iki ayrı ıstılahta birden fazla anlama vaz' olunursa menkûl, sadece bir anlama vaz' olunursa muhtass (bir şeye has kılınmış) adını alır.¹²

Farabî ve İbn-i Sina, lafızları "manâlara nisbetine" göre "mütevâtî (tek anlamlı-univoque)", "müşterek" (kesişim kümesi), "müterâdif (eş anlamlı, synonyme)" , "mütezayif" (connotatif), Muhtelif (kök tasrifleri, çekimleri), "müstear" (takma), "mütebayin" (zıt), "müştak" gibi kısımlara ayırırlar.¹³ Belâgat kitaplarımızdaki "elfâz" sınıflandırmaları temelini bu ayırımlardan almaktadır. Meselâ Abdurrahman Süreyya'nın Mizânü'l Belâga"sında "elfâz", "elfâz-ı müteradife", "elfâz-ı mütebayine", "elfâz-ı müttefika",

¹² Bingöl, s.24.

¹³ Bolay, s.79.

"elfâz-ı münferide" tarzında sınıflandırılması bu örneklere dayanmaktadır.

Mantık'ta kavram ve terim ayrı şeyleri ifade eder: **Kavram**, bir nesnenin zihindeki tasavvurudur. Taş, kuş, insan, iyilik, güzellik birer kavramdır. Bir kavram **dille ifade edildiğinde** mantıkta **terim** adını alır. Zihnimizde bulunan kavram nesneye; terim ise kavrama delâlet eder. Elma kelemesini hatırıma getirdiğimde yahut bu kelimeyi duyduğumda **anladığım** şey kavramdır, elma dediğimde ise ortaya koyduğum söz, bir terimdir. İkisi arasındaki fark, birincisinin zihnî bir faaliyetin sonucu olması, ikincisinin zihnî bir faaliyete **delâlet eden** bir dil olgusu (acte) olmasıdır.

Mantıktaki terim ile dilbilgisindeki **kelime** birbirinden farklıdır. Mantıkta bazı terimler birkaç kelimedenden oluşabilir. Meselâ: Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi, Fenerbahçe Spor Kulübü gibi.

Mantık ilmi, kavram ile hayâli (image) de birbirinden ayırır: Hayâli, özeldir, "belli bir objenin belli bir anının" tasavvurudur, duyuların zihinde kalan kopyalarıdır, basit ve somutturlar. Kavram soyut ve geneldir, objenin aslî olmayan hususiyetlerini ifade etmez. Meselâ elmanın hayâli belli bir elmanın bütün hususiyetleriyle adeta görür gibi zihinde canlandırılmasıdır. Buna karşılık elma kavramı geneldir ve içerisine rengi, şekli, kokusu farklı bütün elmaların temel unsurlarını alır. Bunun anlamı şudur: Elma kavramı, bir **sınıfı** ifade eder. Bu sınıfın ise sayısız bireyleri vardır.

Ancak bazı kavramlar **tek bir şeye** delâlet edebilir. Bu durumda da nesne ile nesnenin zihnimizdeki hayâlini birbirinden ayırmak gerekir.

Aralarındaki fark bulunmasına rağmen kavram çeşitleri aynı zamanda terim çeşitleri olarak kabul edilir. ¹⁴

Mantıktaki kavram çeşitleri şunlardır:

Tümel, tekil ve tikel kavramlar: Eğer kavram, bir sınıfın bütününe delâlet ediyorsa, **tümel (külli, universal)** kavramdır, böyle bir kavram bir sınıfın bütün fertlerini içine alır. Kapsamının tamamını ifade eden kavramlar, tümeldir. Kavram, tek bir bireye delâlet ediyorsa **tekil (cüz'i-i hakikî, müteşahhis, singulière)** kavram adını alır. kavramlar tek başına ele alındığında ya tümeldir ya da tekildir. Kavram bir cümlede özne olarak kullanıldığında ya

¹⁴Necati Öner; Teo Grünberg, s.8.

tümeldir, ya tekildir, ya da tikeldir.¹⁵ **Tikel (cüz'i, particulière)** terimler, bir yahut birçok belirlenmemiş (indéterminés) bireyi gösterir (bir adam, bazı adamlar). Tikel terimin özne olarak kullanıldığı önermeler de tikel önermelerdir. Tikel kavramlar, bir sınıfın bir kısmına delâlet eder (Bazı günler, bazı insanlar gibi). "Yahya Kemâl" ve (gördüğüm yahut parmakla gösterdiğim) "Bu adamlar " terimleri belirlenmiş bireyleri gösterir, dolayısıyla tikel değildir: "Yahya Kemâl", tekil bir terimdir; "bu adamlar" ise kolektif bir terimdir.

Soyut ve somut kavramlar: Kavram, bir nesneye, bir varlığa delâlet ediyorsa **somuttur** (concret), taş, kuş gibi. Eğer kavram bir oluş tarzını ifade ediyorsa **soyuttur**. insanlık, beyazlık gibi.¹⁶

Kollektif ve distribütif kavramlar: Bireyler grubunu ifade edip de grupta gerçekleşen kavramlar **kollektif** kavramlardır: Meclis, ordu, sendika gibi. Meselâ ordu, bir bireyler kümesi olmakla birlikte bu bireyleri değil, bu bireylerin oluşturduğu kümeyi ifade eder. Ordu, bir grubu ifade eder, bundan dolayı bu grubun fertlerinden birisine ordu diyemeyiz. Yine bireyler grubunu ifade edip de bireyde gerçekleşen kavramlara **distribütif** (distributif) kavramlar denir: İnsan, asker, işçi gibi. İşçi de ordu gibi bir grubu ifade eder, bir sınıfı ifade eder, bununla birlikte bu grubun herhangi bir bireyine işçidir diyebiliriz; işçi terimi distribütif olduğundan o sınıfın bireyinde gerçekleşir.¹⁷ Bir genel terim, bütün bireylerini hem kaplamıyla hem ayrı ayrı ifade ediyorsa distribütiftir. "Milletvekilleri" kelimesi " Milletvekilleri kanun koyucudur." dediğimde kolektif bir kavramdır; "Milletvekilleri dokunulmazlığa sahiptir." dediğimde ise distribütif bir kavramdır.¹⁸

Mantiğin edebiyatı da yakından ilgilendiren bu son sınıflandırması, ne yazık ki sadece mantık kitaplarında kalmış, dil ve edebiyat incelemelerine gerektiği gibi yansımamıştır. Dilbilgisi kitaplarımız isimleri sınıflandırırken bu ikili ayrımı sadece tek kanadıyla benimsemiş, kolektif isimlere "topluluk ismi" adını vermekle yetinmiş, distribütif kavramı ise hemen hemen günümüzde kullanımdan düşmüştür. Edebî bir eserde yazar, çok

¹⁵Necati Öner- Teo Grünberg, s.8.

¹⁶Necati Öner- Teo Grünberg, s.8.

¹⁷Tanım ve örnekler "Necati Öner- Teo Grünberg, Mantık, Emel Yayınevi, Ankara, 1994, s.8." den alınmıştır.

¹⁸Paul Foulquié, **Dictionnaire de La langue Philosophique.**

zaman disribütif kavramların bu ikili özelliğinden yararlanır. Böyle bir kelimeyi anlamlandırmak durumunda olduğumuzda onun kollektif / distribütif niteliğini belirlememiz önem kazanmaktadır. Bir edebî eserde "işçi" kelimesinin kollektif anlamda kullanılmasının anlamı başka şeydir; distribütif anlamda kullanılması başka şeydir. İstatistikten yararlanmayı düşündüğümüzde ise bu ayırım daha hayatî bir değer kazanır.

Kavramların Çeşitli Delâletleri :

Tümel bir kavram, beş ayrı "var-olan"ı ifade eder; kavram kullanılırken ifade içinde bu hallerden birisi kastedilir.¹⁹ Bu haller, nelik, gerçeklik, kimlik, işlem ve kaplamdır. Bundan çıkarılacak sonuç şudur: **Bir kavramın yahut terimin bu hallere bağlı beş ayrı anlamı vardır:**

Tümel bir kavramın yalnız zihindeki bireyleri, zihindeki tasavvuru dikkate alınırsa buna **nelik (mahiyet)**; zihin dışındaki bireyleri dikkate alınırsa buna **gerçeklik** denir. Her kavramın neliği vardır, fakat her kavramın gerçekliği yoktur. Meselâ ağaç ve Anka kuşu kavramlarından "ağac" kavramının hem zihnimizde bir tasavvuru, hem zihnimiz haricinde bu kavramla ifade edilen bir bireyi, dolayısıyla bir gerçekliği vardır; buna karşılık "Anka kuşu" kavramının zihnimizde bir tasavvuru bulunduğu halde zihnimiz haricinde bu kavramla ifade edilen bir birey yoktur, dolayısıyla bu kavramın gerçekliği yoktur. Gerçekliği olan bir kavramın zihin dışında gösterdiği gerçekliklerden birisi söz konusu edildiğinde buna **kimlik** adı verilir. Meselâ ağaç kavramı bütün bütün ağaçları ifade eder; ağaç kelimesi tek bir ağacı ifade edecek bir şekilde kullanıldığında kelimenin bu ikinci anlamına kimlik adı verilir.²⁰

İçlem (tazammun, İntension yahut compréhension): Bir kavram analizinde ortaya çıkan hususiyetlerin kümesidir. Eğer bir kavram içine aldığı bireylerin ortak niteliklerini, özelliklerini gösterirse o nitelikler kavramın içlemini teşkil eder. Ahmet, Mehmet, Ayşe gibi bireyleri insan kılan akıllılık, hareketlilik, duyarlılık gibi nitelikler insan kavramının içlemini oluşturur.²¹ "İnsan nedir?" sorusunun cevapları, insan kavramının içlemidir,

¹⁹Necati Öner- Teo Grünberg, s.8.

²⁰Necati Öner- Teo Grünberg, s.8.

²¹Necati Öner- Teo Grünberg, s.8.

"kim insandır?" sorusunun cevapları ise insan kavramının kaplamıdır.

Bu terim, sözlük biliminde bir sınıfı belirleyen anlam bilimsel hususiyetler kümesini ifade eder. Sözlüklerin tanımı (définition), çok zaman işlem halinde tanımdır, yani onun tanınmasını sağlayan nitelikler kümesidir. Örn.: "Kürk: elbisenin yüzü yahut astarı olarak kullanılan, kılla kaplı hayvan derisidir". "Kavram", dil bilimi ve mantıktaki manasıyla "somut gerçekler dizisinin meydana getirdiği bir sınıfı tanımlamak üzere o sınıfı yeterli olarak belirleyebilen (tefrîk ve temyîz eden) hususiyetlerin oluşturduğu "küme" demektir.

Bir kavramın **kaplamı (şümûl, extension)**, içine aldığı fertler kümesidir, bir işaret tarafından belirlenmiş bir nesne sınıfıdır. Bir işaretin kaplam olarak anlamını belirlemek, teorik olarak bu sınıfın üyelerini sayıp dökmektir (énumérer). Bu işlem semboller üzerinde çalışan bir mantıkçıyı «a, b, c,, n» formülüyle ifade edilir; sözlük bilimcinin ise kümenin bütün fertlerini sıralaması imkânsızdır; o ancak seçme yaparak bu kümeyi ifade edebilir.²² "Canlı" terimi insan dahil, bütün hayvanları, bütün bitkileri içine alır, bunların hepsi terimin kaplamını teşkil eder.

İçlem ve kaplamın muhtevası birbirleri ile ters orantılıdır, biri artarken, diğeri azalır: "Varlık" kavramının işlemi minimum, kaplamı ise maksimum derecededir. İnsan kavramından canlı kavramına geçerken kaplam artar, işlem azalır: Çünkü canlı kavramı insandan başka varlıkları da içine alır. Diğer taraftan canlı kavramı insanın bütün özelliklerini ifade etmez, bu bakımdan insan kavramının işlemi canlı kavramının işleminden fazladır.

Dilde bir işaret, bir nesneyi ya "designatum" ya da "denotatum" halinde ifade eder. "Designatum", bir şey değil, bir nesnelere sınıfıdır; yani nesneyi değil, nesne sınıfını ifade eder. "Denotatum" ise nesne sınıfının bir üyesine verilen addır.

"Designatum", anlam biliminin içinde yer alır; "denotatum" ise onun dışında yer alır. "Designatum" sosyo-kültürel bir birimdir; bir elementli, çok elementli yahut elementsiz (boş küme) olabilir (zümrüdüanka kuşu gibi), **içlem** ile tanımlanmış bir sınıftır. Çeşitli

²²Georges Mounin, **Dictionnaire de la linguistique**, Presses Universitaires de France, 1974.

dillere ait sözlükler, "**designata**"yı²³ ifade ederler; bunlar, dış dünyayı her devirde, her toplumda farklı bir biçimde parsellerler; ayrıca hayâfî varlıkları da (uzaylı gibi) ifade ederler. Kısaca, "designatum" dildeki nesne anlamına gelir.

Edebî eserlerde anlam analizlerinde işlem ve kaplamın tespiti metnin doğru anlaşılması için zarurîdir. Edebî eser analiz edilirken bunlar tespit edildiğinde farklı ifadelerin aynı anlama geldiği, aynı görünen ifadelerin anlamlarının farklı olduğu kavranabilir: Şu ifadeleri gözden geçirelim: A1=Anafartalar kahramanı; A2=Anafartalar kartalı; A3=Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı. Üç ibarede de ifade edilen kişi Atatürk'tür. Bu ifadelerin işlemlerini şu formülle gösterelim:

A1 ve A2=Y1

A3=Y2

Bu ifadelerin kaplamalarını şu formülle ifade edebiliriz:

Atatürk= Y1 ve Y2

Yani kaplam yönünden A1 ve A3'ün manası aynı olmakla birlikte, işlem yönünden farklıdır. Birinci ve ikinci asker Atatürk'ü, üçüncü sivil Atatürk'ü ifade eder. Öyleyse, bir eserde Atatürk'ü ifade eden kavramların sayısından bir sonuca varmak istediğimizde, yukarıdaki ayırımı göz önünde bulundurmazsak yanlış yorumlara varabiliriz.

Bir edebî eserde yazar aynı nesneyi ifade etmek için çok değişik mecazî ifadeler kullanır. Ancak bunların kaplamaları hep aynı kalır. Divan edebiyatında bilindiği gibi şair sevgilisine "meh, meh-i tabân, serv-i hıramân, sanem vb." gibi değişik ifadelerle seslenir. Bunların kaplamı "şairin sevgili"sidir. Edebî metinleri, diğer metinlerden ayıran temel özelliklerden birisi işlem ve kaplamın edebî eserlerde kazandığı hususiyettir: Edebî metinlerin işlemi hakikî, kaplamı belirsizdir. Meselâ divan edebiyatında biz okuyucular, sevgilinin hususiyetlerini işlem halinde biliriz, ancak, kaplam halinde, fert olarak net bir biçimde onları bilmeyiz. Bundan dolayı işlem halinde ifadeyi benimsemiş olan divan edebiyatında sevgilinin adını "Ayşe, Fatma" tarzında zikredene rastlamayız.

Kavramlar arası ilişkiler:

²³"Designatum"un çoğuludur.

Yapısal anlam bilimi anlamı, kelimeler arasındaki ilişkilerde, bağlantılarda aramaktadır. Kavramlar arası ilişkiler, anlamın tespitinde birinci dereceden önemli olan olgulardır. Tanım yapılırken, anlam birimleri, anlam birimcikleri tespit edilirken gerekli metodun esaslarını kavramlar arası ilişkilerin tespiti oluşturur. Anlam bilimden çok önce mantık, kavramlar arasındaki ilişkiye yer vermiş ve onları sınıflandırmıştır. Mantığın bu sınıflandırmaları günümüzün işaret bilimine, dil bilimine ve anlam bilimine yansıdığından onları kısaca gözden geçirmemiz yararlı olacaktır.

Mantıktaki tasnife göre İki kavram arasında dört türlü ilişkiden (nisbet-i erbaa) biri olabilir. Bu ilişkiler, **eşitlik (müsavat)**, **ayrılık (mübayenet)**, **tam girişimlik (umum ve husûs-ı mutlak)** ve **eksik girişimlik (umum ve husûs-ı min vech)**tir: Eğer iki kavramdan herbiri diğerinin bütün bireylerini karşılarsa aralarında eşitlik vardır (konuşan ve gülen gibi); iki kavramdan biri diğerinin hiçbir bireyini içine almazsa aralarında ayrılık vardır (insan ve at gibi); İki kavramdan yalnız biri diğerinin bütün bireylerini içine alırsa aralarında tam girişimlik vardır (hayvan ve at gibi); iki kavramdan herbiri diğerinin bazı bireylerini içine alırsa aralarında eksik girişimlik vardır (memeli ve balık gibi).²⁴ Kavramların birbiriyle ilişkileri günümüzde anlam bilimi incelemelerinde önemli bir yeri olan seçme eksenine²⁵ ilişkilerinde göz önünde bulundurulması gereken temel sınıflandırmadır.

Önermeler

İki veya ikiden fazla kavram arasında bağlantı kurmaya veya iki terim arasındaki bağlantıyı tasdik veya inkâr etmeye Psikoloji'de yargı, yargıların sözle söylenmesine mantıkta önerme adı verilir. Önerme, doğru veya yanlış değeri alabilen sözdür. Bu niteliğiyle dua, emir ve soru gibi sözlerden ayrılır. Bu ikinci gruptaki sözler de anlamlıdır fakat hüküm belirtmezler. Her önermede üç eleman

²⁴Bazen kavramlar arasındaki ilişki (nisbet-i erbaa) zaman ve hale bağlı olarak kurulur. İki kavram, her vakit ve halde birbirinden ayrılmazsa aralarında **eşitlik** kurulur: Meselâ güneşin doğması ve gündüz gibi: Ne vakit güneş doğarsa gündüz olur, ne vakit gündüz olursa güneş doğmuş bulunur. Güneşin doğması ile gecenin olması arasında **ayrılık** bulunur. Güneşle aydınlanan ev ile mum ile aydınlanan ev arasında **tam girişimlik** bulunur. Güneşin doğması ile rüzgarın esmesi arasında **eksik girişimlik** bulunur.

²⁵ İlgili bölüme bakınız.

bulunur: Özne (sujet), sıfat (yüklem, attribut), bağ (rabita, liaison). "Kalem mavidir." önermesinde "kalem", özne, "mavi", sıfat, "-dır", bağıdır. Özne ve sıfata, sırasıyla "yüklenilen" ve "yüklenen" de denir. Eskiden mantıkta bu terimler "mevzu" ve "mahmûl" kelimeleriyle karşılanıyordu. Cevdet Paşa "Belâgat-ı Osmaniye"de özneye "müsnedün ileyh", sıfat yahut yükleme "müsned" demektedir.²⁶ Abdurrahman Süreyya da "Mizân-ül Belâga"da aynı terimleri kullanır. Mantıkta cümle çözümlemesi esas olarak bu üçlü "özne-yüklem-bağ" ayırımı dayanılarak yapılır. Günümüzde dil bilgisi kitaplarında görülen daha ayrıntılı olan ayırımın esasını da bu sınıflandırma teşkil eder. Ancak unutmamak gerekir ki bugün batı dünyasında cümle analizinde mantığa ve dil bilgisine ait olan bu iki sınıflandırma şekli de ciddiye alınmaktadır. Buna karşılık bizdeki dil araştırmalarında sadece ikinci şekle dayanılarak tasnifler yapılmaktadır. Modern dil bilimi çalışmalarında birinci tasnife yönelindiği ve yeni tasnif kriterleri -meselâ Tesnière'in ve A.J. Greimas'nın kuramları- geliştirildiği gözden kaçırılmamalıdır.

Önermelerin çeşitleri:

Niceliklerine (kemyet- quantité) göre önermeler ikiye ayrılır: a) tikel (cüz'i) önermeler, b) tümel (küllî) önermeler.

Keyfiyetleri bakımından önermeler ikiye ayrılır: a) olumlu (tasdikli, affirmatif) önermeler, b) olumsuz (negatif) önermeler.

Kemyet ve keyfiyetleri bakımından dört tip önerme vardır:

a) Tümel olumlu (küllî tasdikli) önermeler: Bir önermenin öznesi ile sıfatı arasındaki bağıntı, öznenin bütünü için tasdik edilmiş önermelerdir. "Bütün cisimlerin hacmi vardır" gibi.

b) Tikel olumlu (cüz'i tasdikli) önermeler: Bir önermenin öznesi ile sıfatı arasındaki bağıntı, öznenin bir kısmı için tasdik edilmiş önermelerdir. "Bazı manzumeler, şiidir." gibi.

c) Tümel olumsuz (küllî negatif) önermeler: Bir önermenin öznesi ile sıfatı arasındaki bağıntı, öznenin bütünü için inkâr edilmiş önermelerdir. "Hiçbir kalem defter değildir" gibi.

d) Tikel olumsuz (cüz'i negatif) önermeler: Bir önermenin öznesi ile sıfatı arasındaki bağıntı, öznenin bazı tekleri için inkâr

²⁶Ahmed Cevdet Paşa, **Belâgat-ı Osmaniye**, Haz. Mehmed Çavuşoğlu, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1987, s. 28.

edilmiş önermelerdir. "Bazı insanlar öğretmen değildir." gibi.

Analitik (tahlilî) önermeler: Analytique: Josette Rey-Debove'un tanımı şöyledir: "Mantıkta muhtevasının niteliğine rağmen daima doğru olarak kabul edilen önermelere analitik önermeler denir; bu önermelerin doğruluğu formel olarak araştırılır, olgularla münasebeti göz önünde bulundurulmaz, önermenin doğruluk değeri "a priori" olarak yani deneye başvurmadan tespit edilir. "Synthétique"nin mukabilidir. Analitik önermeler (les jugements analytique) sadece anlamıyla gerçek olan ve olgulardan bağımsız olan önermelerdir (ör. : bekârlar evli değildir). Dil kodu, mutlak bir gerçeği değil, belli bir anda toplum tarafından doğru olarak kabul edileni tasdik eder. Analitik önermeler, **semiotik** hükümlerdir; kodu üreten genel kabul, sentetik olanı analitik hale getirilir. Aynılık ilişkisi, "inclusion" ve "appartenance" ilişkisi gibi analitiktir."²⁷

Analitiklik (analyticité) bir hükmün analitik karakterine verilen addır. Dil biliminde formel analitiklik öznenin tekrar yüklem olarak alınmasından doğan iddia önermeleridir (ör. : Para paradır). Formel olmayan analitiklik, yüklem formel olarak özneyi tekrarlamadığı iddia önermeleridir (ör. : Elma bir meyvadır). Morfo-anlam bilimi analitiklik, yüklem özneyi dilin morfo-semantik kurallarına göre yeniden tekrarlamasıdır (ör. : dengeli denge halinde olandır).²⁸

Sentetik önermelerde, sıfat öznenin özellikleri içinde bulunmaz, bu özellik, çok zaman toplum tarafından (ahlâk vb.) belirlenmiş bir unsurdur; bu yüzden hükmün doğruluğu ve yanlışlığı söylenemez. "Doğruluk iyidir" gibi. "Ali ayaktadır." tarzında bir cümlenin doğru olup olmadığına "a posteriori" olarak yani onun haline bakarak, deneye dayanarak karar verebiliriz. Bundan dolayı bu önerme sentetiktir.²⁹

Bazı önermeler, özne ile sıfatın ilgisi üzerine kurulur. Bunlara **nispet önermeleri** denir: "Ankara Türkiye'nin başkentidir." gibi.

Bazı önermelerde sıfatın öznedeki doğrulanması bir şarta bağlanır. Bunlara **şartlı önermeler** denir: "Yağmur yağmazsa okula gideceğim." gibi.

²⁷Josette Rey-Debove, **Lexique Sémiotique**, Paris: Presses Universitaire de France, 1979.

²⁸Rey-Debove, **Lexique Sémiotique**.

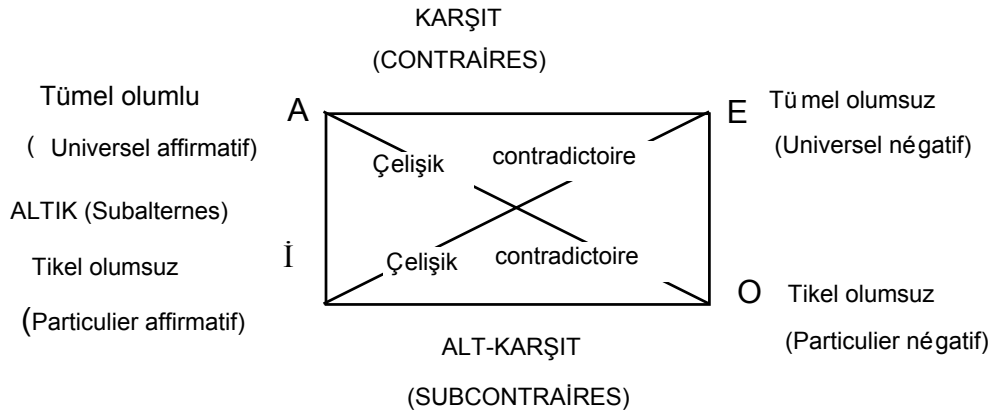
²⁹Ancak, Kant, "a priori" sentetik hükümler bulunduğunu kabul etmektedir.

Bazı önermeler iki ihtimali birden ifade eder. Bunlara ayrık (**disjonctif**) önermeler denir: "Bugün yağmur ya dinecek, ya dinmeyecek." gibi.

Önermeler arası ilişkiler:

Önermeler arasında, karşı olma ve döndürme ilişkileri vardır. Bu ilişkiler, bilhassa dönüşümcülük (transformationnalisme) akımıyla ortaya çıkan "Dönüştürülen cümleler aynı anlamı ifade eder mi?" gibi soruların cevaplandırılmasında, semiotik karesinin anlaşılmasında bize yol gösterecek mahiyettedir:

Nicelik ve nitelik bakımından ayrılan önermeler arasındaki ilişkiler: Tümel olumlu önerme (**A**); Tümel olumsuz önerme (**E**); tikel olumlu önerme (**İ**); tikel olumsuz önerme (**O**) arasında dört tip ilişki vardır : A ile İ önermesi arasındaki ilişki **altlık**; A ile E önermesi arasındaki ilişki **karşı**; İ ile O önermesi arasındaki ilişki **alt-karşı**; A ile O önermesi arasındaki ilişki ile E ile İ önermesi arasındaki ilişki **çelişik** önerme ilişkisidir.

Tümel ve tikel nicelik (kemiyyet, quantité) ifade eder; olumlu ve olumsuz nitelik (keyfiyyet, qualité) bildirir. Aynı terimlerden yapılmış iki önerme, ya nicelek, ya nitelik veya hem nicelik hem nitelik bakımından birbirinden farklı iseler, bu iki önerme arasında **karşı olma (tekabül)** vardır. Bu şartlarda iki önerme birbirine ya **karşıttır**, ya **çelişiktir**, ya **altıktır** veya **alt karşıttır**.

İstidlâl

Psikoloji terimleri olan kavram, yargı ve akıl yürütme (muhakeme, raisonnement) , düşünme faaliyetinin üç safhasını ifade eder; bu olguların mantıktaki karşılıkları, sırasıyla terim, önerme ve istidlâldir. İstidlâl, önermelerden bir sonuca varma, bilinenlerden bilinmeyeni ortaya çıkarma faaliyetidir. İstidlâlin üç şekli vardır: Endüksiyon, dedüksiyon, analoji.

Konuya edebiyat açısından bakınca terim, önerme, özel durumlar hariç metinde çok zaman mevcuttur. Ancak istidlâl yazının tipine göre yazar tarafından hazır bir şekilde bazen verilir, bazen okuyucuya bırakılır. Edebî eser açısından istidlâl, bazen yazarın tespit ettiği şekilde, bazen okuyucunun tespit ettiği şekilde var olur. İstidlâle bağlı anlam, bu durumda bazen mevcut bir metne bazen zihinde tamamlanmış bir yoruma ait olur.

I) İndüksiyon (induction, istikrâ, épagogique)

Gözlem ve deneyden yararlanarak somuttan soyuta, tikelden tümele ulaşan bir düşünme tarzıdır. Bir çıkarımda öncüllerin doğruluğu sonucun doğruluğunu sadece pekiştiriyorsa ama zorunlu kılmıyorsa buna indüktif çıkarım adı verilir. İndüktif mantık, indüktif çıkarımları inceler.

II) Dedüksiyon (déduction)

soyuttan somuta, tümelden tikele ulaşan bir düşünme tarzıdır. Bu düşünme tarzının formel mantıkta önemli bir yeri vardır. Bir çıkarımda öncüllerin doğruluğu sonucun da doğruluğunu gerektiriyorsa buna dedüktif bir çıkarım denir:

p veya q

Oysa p değil

O halde q

formel mantık kurallarına uygun, geçerli bir çıkarımdır.³⁰

Dedüksiyon, vasitasız dedüksiyon ve vasıtalı dedüksiyon olmak üzere ikiye ayrılır.

Vasıtalı dedüksiyon, **kıyas** (syllogisme) adını alır. Kıyas düzgün kıyas ve düzensiz kıyas olarak ikiye ayrılır. düzgün kıyasa kısaca kıyas adı verilir. Öncüller denen ilk iki önermeye dayanarak bunlardan zorunlu olarak üçüncü bir önerme elde eden dolaylı bir dedüksiyondur. Klâsik mantığın en önemli bölümünü oluşturan bu konu üzerinde durmayacağız, ancak konumuz açısından düzensiz kıyaslar önem taşımaktadır:

³⁰Hüseyin Batuhan, Teo Grünberg, Modern Mantık, İstanbul, 1971, s.2.

Konuşurken, yazarken yapılan kıyaslar daima üç önermeye dayanmaz, bazen üç önermeden noksan bazen üç önermeden fazla önerme bulunur. Bunlara düzensiz kıyas adı verilir. Düzensiz kıyasların birçok çeşidi vardır:

a) Kısaltılmış kıyas (**Enthymème**): Öncüllerden birinin söylenmemesiyle yapılan kıyas şeklidir: "Düşünüyorum, öyleyse varım" sözünde "düşünmek var olmaktır" önermesi ifade edilmemiştir; ama ifade edilmiş gibi bir hükme varılmıştır. Kısaltılmış kıyas, bir mantık terimi olduğu kadar, bir retorik ve üslup bilimi terimidir.

b) Kanıtlı kıyas (**Epichérème**): Bir delile dayanan kıyas şeklidir.

c) Zincirleme kıyas (**Sorite**) : Ardarda gelen önermelerle yapılan bir kıyas şeklidir; bu önermelerden bincisinin sıfatı, ikincisinin öznesi olur; ikinci önermenin sıfatı üçüncüsünün öznesi olur ve bu şekilde devam eder. Sonuçta ise birinci önermenin öznesi ile sonuncunun sıfatı birleşir. kıyas formülü şöyledir:

Bütün A'lar B'dir.

Aslında bütün B'ler de C'dir

Aslında bütün C'ler de D'dir

Aslında bütün D'ler de E'dir...

O halde bütün A'lar da E'dir.³¹

d) Şaşırtıcı kıyas, ikilem (**dilemme**): Öncülleri İki ayrık, çift önermeden oluştuğu halde tek bir sonuca varılan kıyas şeklidir. Meşhur örneği, Fatih'in babası II. Murat'a verdiği cevaptır: "Eğer padişah iseniz ordunun başına geçiniz. Eğer padişah ben isem emrdiyorum, ordunun başına geçiniz. Öyle ise her iki halde de orduların başına geçiniz."

e) Safsata veya mugalâta, başkalarını şaşırtmak yahut aldatmak için yapılan görünüşte doğru, gerçekte yanlış kıyaslardır: "Nadir olan kıymetlidir. Kör at nadirdir, öyle ise kör at kıymetlidir" gibi.

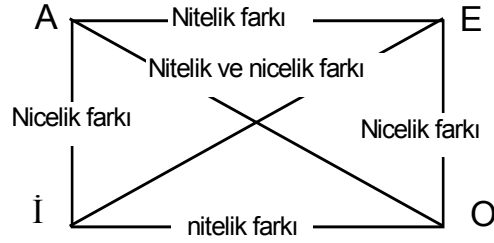
Vasitasız dedüksiyon, bir yahut iki önermenin doğru veya yanlışlığından diğer bir önermenin doğru veya yanlışlığını ortaya çıkarma işlemidir. Bu önermeler de ikiye ayrılır: a) akis (**conversion**), b) tekabül (**opposition**).

Akis, bir önermenin niteliğini değiştirmeksizin öznesini sıfat,

³¹Paul Foulquié, Dictionnaire de la Langue Philosophique.

sifatını özne haline getirmekle elde edilir: Her insan ölümlüdür; bazı ölümlüler insandır" gibi. Akis'in dört çeşidi vardır.

Tekabül, birbirine karşı (**mütekabil**) olan iki önermenin birinin doğru veya yanlışlığından diğerinin doğru veya yanlışlığını çıkarma işlemidir. **Mütekabil** önerme, "özneleri ve sıfatları aynı olan iki önerme bazen nicelik, bazen nitelik, bazen de hem nicelik hem nitelik bakımından ayrılık gösterirlerse; işte böyle iki önermeye karşı (mütekabil) önermeler"³² denir. Mütekabil önermeler, dört çeşittir: a) altık b) karşıt, c) alt karşıt, d) Çelişik. Özne ve sıfatları aynı olan önermeler arasındaki farklar şöyle bir tablo ile gösterilebilir:

Bunlardan sadece karşıt önermelere bir örnek verelim: A : "bütün insanlar ölümlüdür, E: "Hiçbir insan ölümlü değildir". Doğru bir tümel önermenin karşıtı daima yanlış, yanlış tümel önermenin karşıtı bazen doğru bazen yanlıştır.

III) Analoji (Analogie)

Tikelden tikele ulaşan, görülen benzerliklerden görülmeyen benzerliklere ulaşan bir düşünme tarzıdır. Analoji yoluyla muhakeme iki şey arasındaki bilinen bir benzerlikten henüz bilinmeyen bir benzerliğe ulaşma yoludur. Voltaire şöyle düşünüyordu: Dünya bir saat kadar mantıkî kurulmuştur. Oysa her saat, bir saatçı gerektirir, o halde dünyanın da bir yaratıcısının olması gerekir." Bu bir analogidir. Analogide çıkarılan sonuçlar, muhtemel sonuçlardır. Analoji sonuçları, deneyle ispatlanmadıkça kesinlik ifade etmez. Analoji (temsil, andırma) aynı zamanda umumî görünüşleri birbirine benzemeyen iki şey arasındaki kısmî benzerliğe, münasebete verilen bir addır. Meselâ bir tablo ile bir şiir

³²Nezahat Kulen, Mantık, İstanbul 1972, s. 42.

arasında analogi kurulabilir.³³

Analogi, edebiyatın dayandığı temel anlatım vasıtalarından birisidir. Teşbih, istiare, epitet ve paralelizm analogiye dayanır. Bundan dolayı analoginin esaslarının metin analizi yapanlar tarafından çok iyi kavranması gerekmektedir.

Döndürme (akıs), bir önermeyi onun niteliğini bozmadan, yüklemine özne, öznesini yüklem yapmaktır. Düz döndürme ve ters döndürme şekilleri vardır. Düz döndürme, bir önermenin olumlu ve olumsuzluğuna, doğru ve yanlışlığına dokunmadan yüklemine özne, öznesini yüklem yapmaktır. Ters döndürme, bir önermenin olumlu ve olumsuzluğuna dokunmadan, öznesinin karşıt halini yüklem, yüklemının karşıt halini özne yapmaktır.

Tanım

Mantıkçılara göre bir kavramın tanımı, o kavramın cins, tür vb. sıralaması içindeki yerinin belirlenmesidir. Bir başka ifadeyle, bir kavramın içlemine ortaya koyan zihin işlemidir. Klâsik mantıkçılara göre tanım ikiye ayrılır: 1) Özle ilgili tanım (**had-définition**), 2) İlinti ile ilgili tanım (**resm-description**). Daha doğru olan birinci tip tanımdır, ikinci tip ise niteliklerle ilgili bilgi verir. Tanım, tanımlanana göre de sınıflandırılır: 1) Gerçek (hakikî-réel) tanım, 2) Adsal (ismî-nominale) tanım.³⁴

Batılı mantıkçılara göre gerçek tanım, nesnelerin tanımıdır. Bu nesneden ada uzanan bir ilişkidir. Tanım tamamen tanımı yapılan nesneye bağlıdır. İlmî tanımlar buna örnek olarak gösterilebilir. Adsal tanım, bir adın açıklanmasından ibarettir, dolayısıyla keyfidir.

İslâm mantıkçıları bu ayırımı, tanımı yapılanın varlık sahalarına göre yapmışlardır: Gerçek tanım, varlığı zihnin dışında var olan bir nesnenin tanımıdır. Adsal tanım ise, zihnin dışında varlığı olmayanın tanımıdır, yani niteliği olup da gerçekliği bulunmayan bir kavramın tanımıdır. Bu görüşe göre, anka kuşunun yahut ilmî bir terimin tanımı adsal bir tanımdır.³⁵

Mantıkçıların tanım ile ilgili bu temel tespitleri, bir kavramın anlamını tespit ederken karşımıza çıkacak ilk güçlükleri haber vermektedir: Bir metni okuyanın yapacağı yorum en azından

³³Henri Bénac, *Vocabulaire de la Dissertation*, Librairie Hachette, 1949.

³⁴Necati Öner; Teo Grünberg, s.11.

³⁵Necati Öner; Teo Grünberg, s.11.

definitif yahut deskriptif olabilecektir.

İfade-tipi (expression-type, expression-desing), İfade örneği (expression token):

Her ifadenin kullanılışı, yani söylenmesi, işitilmesi, yazılması veya okunması, isteğe bağlı olarak tekrarlanabilen bir olaydır. Bundan dolayı bir ifadenin kendisi, zaman dışı ideal bir varlıktır, dolayısıyla bir tümel (universal)dir. İfadenin kendisine mantıkçılar bir tümel olarak "ifade-tipi" (expression-type, expression-desing) adını verirler. Buna karşılık ifadenin her tekrarlanması tekil ve somut bir olay olarak "ifade örneği" (expression token) adını alır. Bunu bir örnekle açıklayalım:

"Akşam, yine akşam, yine akşam"

mısraında, beş kelimenin olduğunu da söyleyebiliriz, iki kelimenin olduğunu da söyleyebiliriz. İki kelimenin olduğunu söylediğimizde "ifade-tipi"ni (expression-type, expression-desing) saymaktayız. Beş kelimenin bulunduğunu söylediğimizde ifade örneklerini de (expression token) saymış oluruz. Akşam kelimesinin her geçişi bir ifade örneğidir, tek başına akşam kelimesi ise "ifade tipi"dir. Bir kelimenin fonetik varyantları da aynı ifade tipine dahildir. Anlam ve istatistik araştırmalarında bu noktanın da göz önünde bulundurulması zaruridir.

© <http://www.ege-edebiyat.org>